

3. Hall C.M., Page S.J. *The Geography of Tourism and Recreation: Environment, place and space*. London, 2002. 309 p.
4. Krippendorf J. *Marketing im Fremdenverkehr*. 2 aufl. Bern ; Frankfurt am Main, 1980. 168 p.
5. Oppermann M. Regional Aspects of Tourism in New Zealand. *Regional Studies*. 1994. Vol. 28 (2). P. 155–168
6. Jurowski C. and Olsen M.D. Trends in Tourist Attractions. *Journal of Travel & Tourism Marketing*. 1995. Vol. 4, Iss. 1. P. 71–96.
8. Formica S. Destination attractiveness as a function of supply and demand interaction. Unpublished doctoral dissertation. Blacksburg, 2000. 203 p.
9. Iatu C., Bulai M. New approach in evaluating tourism attractiveness in the region of Moldavia (Romania). *International Journal of Energy and Environment*. 2011. Vol. 5, Iss. 2. P. 165–174.
10. Красникова Т. С. Туристический потенциал территории и необходимость его развития. *Общество: Политика, Экономика, Право*. 2015. № 6. С. 46-48
11. Радіонова О. М. Туризм як детермінанта розвитку сучасного міста. *Економіка і суспільство*. 2017. № 9. С. 786-791.

Рассоха І. М.,

д-р філос. наук, доцент, професор кафедри історії і культурології
Харківський національний університет міського господарства
імені О. М. Бекетова, Україна

ПРО ЯЗИЧНИЦТВО КОБЗАРІВ, ЗАПОРОЖЦІВ ТА Г. С. СКОВОРОДИ

Кость Черемський підкреслював особливий зв'язок українських кобзарів з Харковом, який після зруйнування Запорізької Січі став їхньою «столицею». З Харковом перш за все пов'язана і діяльність Г. С. Сковороди. У той же час Черемський пише: «Кобзарські братства вели свою історію з прадавніх часів, коли об'єднуючим мотивом служила їхня належність до волхвівського клану... Зв'язок кобзарства з давнім віщунством ніколи не переривався, про що у народній уяві збереглося багато згадок. «Кобзар по всьому світі вештається і долю співає», – говориться у народній приказці. ...До сказаного можна додати відомості про існування й в інших народів пророчого дару з музикою «Віщий Боян, Велесів внуче», – мовить стародавній автор «Слова о полку Ігоревім», підкреслюючи не лише свою повагу до пророчого співця, але й визначаючи його божественне походження» [1, с. 81; 16].

Хоча його колега Володимир Кушпет наполягає на тому, що «в основу філософії старцівських об'єднань лягло християнське вчення про торжество добра і справедливості» [2, с. 374], він навіть сам наводить слова кобзаря П. Дривченка «попи та монахи знали, що ми їх не признаємо» [2, с. 372]. В. Кушпет обережно висловлює «думку про формування старцівства в давній,

ще дохристиянський період історії Русі-України» [2, с. 373]. Але це якраз і означає його язичницьке коріння. У його книзі можна знайти тому багато доказів. Наприклад, він пише: «Старці ніколи не чорнили язичництва» [2, с. 166].

«Не завжди лірник співав і розповідав про минуле, іноді він у піснях пророчив майбутнє, і «це були найчудесніші пісні», – розповідав селянин із «Двох лірників» Б. Залеського. ...Безумовно, що видатний пророчий дар мали лише окремі співці. Значно ширшою у середовищі незрячих була виявлена здатність до ворожіння і передбачень» [1, с. 185, 193].

В. Кушпет стверджує: «Ми можемо констатувати факт існування містичних ритуалів в старцівському середовищі», наводячи звістку про існування «таємних пісень, які співають лише в тісному колі сліпих членів громади, як, наприклад, пісня «Про Жачку» (заклинання нечистого, «щоб його не велось») ... Пісня складається з 14 запитань нечистого і 14 відповідей Жачки. Співають її всі присутні з незвичайним душевним підйомом; в жодному випадку її не можна обірвати, не закінчивши» [2, с. 276]. Наводяться, зокрема, такі слова з цієї пісні: «Ой ти, Жачку, просвіщонной, по всім школам наушонний, а повись ми, Жачку, шо ж то є за два? – Два пан, два Ярхових, дві таблиці мусіжових, Єдин син Марієн, Син на небі, Син на землі, Син крулює, Син царює над нами, над нами» [2, с. 221].

На початку ХХ ст. харківський кобзар А. Парфіненко знав кілька пісень, що співалися жебраками «на смерть» чи «на життя» [1, с. 14-15]. Це дуже нагадує магичні пісні ірландських філідів та бардів. У старцівському середовищі звернення учня до вчителя було таке ж, як до священника: «панотець» [2, с. 116].

В. Кушпет підкреслює високий моральний авторитет прапанотця Федора Вовка і в той же час наводить розповідь П. Дривченка про те, що «Ф. Вовк був кругом безбожник і всі старіші панотці слідували за ним і ми всі майстри це добре знали» [2, с. 371]. В. Кушпету ця розповідь видається сумнівною. Але ж «безбожник» може означати не «атеїст», а просто «не-християнин». Продовження розповіді П. Дривченка дуже красномовне: «як умер... панотці пішли до попа договоритись... щоб той поховав пана цехмайстра... не запечатаного нельзя, бо вилізе він (з могили! – І. Р.) з своїми торбищами та бандурою та й буде увесь страшать, серед ночі буде побринькувать по під віконню» [2, с. 371].

Що малося на увазі, роз'яснює фрагмент зі спогадів Тимофія Россохи: «Знатники були такі, шо не дай Бог. Вони і померлі ходили, не тут їх згадуючи. З запорозьців найбільше знатників, найбільше. То він не своїм духом уже. Він умреть, а потом ходить до своєї сім'ї. Так їх откопували, говорять наші ще предки» [3, с. 173].

Тут слід ще відзначити існування поряд з образом захисника православної віри і зовсім альтернативного образу запорожця, який побутував в народі і відбитий Миколою Гоголем в «Вечорах на хуторі біля Диканьки»: запорожець Пузатий Пацюк з «Ночі перед Різдвом»: «...Запорожцу Пузатому Пацюку. Он, говорят, знает всех чертей и все сделает, что захочет. Не прошло

нескольких дней после прибытия его в село, как все уже узнали, что он знахарь. Бывал ли кто болен чем, тотчас призывал Пацюка; а Пацюку стоило только пошептать несколько слов, и недуг как будто рукою снимался. Случалось ли, что проголодавшийся дворянин подавился рыбьей костью, Пацюк умел так искусно ударить кулаком в спину, что кость отправлялась куда ей следует, не причинив никакого вреда дворянскому горлу. ... – Ты, говорят, не во гнев будь сказано... – сказал, собираясь с духом, кузнец, – я веду об этом речь не для того, чтобы тебе нанести какую обиду, – приходишься немного сродни черту. ... – Когда нужно черта, то и ступай к черту! – отвечал Пацюк, не подымая на него глаз и продолжая убирать галушки. – Для того-то я и пришел к тебе, – отвечал кузнец, отвешивая поклон, – кроме тебя, думаю, никто на свете не знает к нему дороги. ... Тут заметил Вакула, что на полу стояли две деревянные миски: одна была наполнена варениками, другая сметаною. Пацюк разинул рот, поглядел на вареники и еще сильнее разинул рот. В это время вареник выплеснул из миски, шлепнул в сметану, перевернулся на другую сторону, подскочил вверх и как раз попал ему в рот. Пацюк съел и снова разинул рот, и вареник таким же порядком отправился снова. На себя только принимал он труд жевать и проглатывать. «Вишь, какое диво!» – подумал кузнец, разинув от удивления рот, и тот же час заметил, что вареник лезет и к нему в рот, и уже вымазал губы сметаною. Оттолкнувши вареник и вытерши губы, кузнец начал размышлять о том, какие чудеса бывают на свете и до каких мудростей доводит человека нечистая сила. ... Однако что за черт! ведь сегодня голодная кутья, а он ест вареники, вареники скоромные!».

Таких запорожців не збентежило б не тільки заклинання Жачки, а й, мабуть, молитва Перуну... Взагалі навіть Д. І. Яворницький, всіляко підкреслюючи православний характер запорізького козацтва, був змушений відзначити і широко поширену точку зору про релігійну індиферентність запорожців:

«Запорожские казаки вовсе не углублялись ни в какие тонкости богословского и катехизического учения, – они больше придавали значения непосредственной вере, основанной скорее на чувстве, нежели на разуме, и... удовлетворяли свои религиозные потребности не так, как было должно, а как было возможно. Так, застигаемые много раз неминуемой смертью во время походов по Черному морю и не имея при себе священника, перед которым могли бы покаяться в своих грехах, они, по выражению казацкой думы, «исповедовались Богу, Черному морю и своему атаману кошовому». Эти обстоятельства нередко навлекали на запорожцев несправедливые упреки в безверии и равнодушии их к религии. Так, известный киевский митрополит XVII века Петр Могила называл печатно запорожских казаков «реbellизантами», то есть отступниками; православный пан Адам Кисель того же века отзывался о них как о людях «никакой веры – religionis nullius», униатский митрополит Рутский именовал их людьми «без религии – sine religione», а думные дьяки московские 1594 года называли их перед послом германского императора Рудольфа II, Эрихом Ласотой, «людьми, не имеющими

страха Божия». В наше время некоторые из исследователей... указывают примеры хищничества со стороны казаков православных церквей и высших духовных лиц, ...выставляют на вид существовавшее между ними суеверие считать вредоносным для военного успеха присутствие священника в их войске, а также приводят как доказательство полного равнодушия запорожцев к церкви известную песню, обыкновенно поющуюся на малорусских свадьбах:

Славни хлопці запорожці
Вік звікували – попа не видали,
Як забачили тай у полі цапа,
Отаман каже: «Оце, братци, піп, піп!»
Осавул каже: «Що я й причащався!»
Славні хлопці запорожці
Вік звікували, церкви не видали;
Як забачили тай у полі скирту,
Отаман каже: «Ото, братци, церква!»
Осавул каже: «Я в їй сповідався» [4, с. 262].

Порівняємо з Жемайтією: «Князь Вітовт 1413 р воював зі Жмуддю, щоб примусити її хреститися в латинство. Але серед Литви язичництво продовжувало ще вперто триматися майже до XVII ст. ...Жмудська латинська єпархія навіть до половини XVI століття мала тільки 34 костели. ...В одному тільки Новогрудському воєводстві православних церков було більше 650. У володіннях одного князя К. К. Острозького було понад 600 православних церков» [5, с. 536]. Отже, коли населення Жмуді складало суттєво менше 200 тис. осіб, наявність «тільки 34 костелів» вважалася авторитетним дослідником церковної історії очевидною ознакою того, що язичництво там «продовжувало ще вперто триматися». На момент розгрому Запорізької Січі у 1775 році на її території мешкало вже понад 300 тисяч осіб. І на всій величезній території Запорізького козачого війська (з урахуванням спірних з донськими козаками територій аж до Дону) дослідникам відомо лише тільки 47 церков [4, с. 290].

Тут слід відповісти на очевидне питання: як взагалі можна поєднати у одній свідомості християнське благочестя, співання християнських молитов і псалмів навіть на закритих внутрішніх зібраннях старців-кобзарів з безбожністю їх лідерів і язичницькими ритуалами? Як поєднати славу запорожців як захисників православ'я з їхнім забобою проти православних попів у військових походах та визначенням їх як людей «ніякої віри – religionis nullius»? Чи не виходить так, що кобзарські пан-отці або козацькі отамани-молодці були брехунами? – Нічого подібного. Бо в стосунках християнства і язичництва немає симетрії. Якщо християнство на догматичному рівні категорично заперечує язичництво, то язичництво НЕ заперечує християнства, як і будь-якої іншої релігії.

От як, наприклад, розповідав про хрещення Русі при Володимирі арабський історик Ях'я Антіохійський: «І уклали вони між собою договір про сватання і одруження царя русів з сестрою царя Василя після того, як він (імператор) поставив йому (Володиміру) умову, щоб хрестився він і весь народ

його країни, а вони народ великий. І не причисляли себе руси до жодного закону і не визнавали жодної віри. І послав йому цар Василій згодом митрополітів і єпископів, а ті охрестили царя і всіх, кого охоплювала його земля» [6, с. 65 — 66]. Як бачимо, «ніякої віри – religionis nullius» = язичництво. Це нагадує ставлення до християнства у Монгольській імперії, у складі якої бродники (і значна частина українських земель) перебували понад століття:

«Монголи були язичники і як такі, отже, повинні були вважати всі релігії однаково істинними, що однаково сполучають людей з Богом. Як своїх жерців і віщунів – «камів» вони вважали за посередників між Богом і людьми, що зводять на останніх гнів і милість Першого, так за подібних же «камів» мали і служителів всіх інших релігій.

...Про самого Чингіз-хана відомо, що він не дотримувався строго жодного певного віросповідання, але, визнаючи існування Єдиної Верховної Істоти, разом з тим боявся і всіх інших божеств: буддійських, мусульманських і християнських, і бажав всіх їх задобрити однаковим заступництвом духовенству всіх вір. Таке ставлення до релігій як непорушний закон для своєї імперії Чингіз-хан встановив на тому ж сеймі (курултаї) 1206 року, який обрав його імператором. ...У повній відповідності з цими законами Чингіз-хана дивилися на релігійні питання і його наступники. Характерна в даному випадку відповідь третього за рахунком наступника Чингіз-хана, Мангу, францисканському ченцю Рубруку, посланого до нього з місіонерською метою. На пропозицію Рубрука прийняти християнство Мангу в наступних чудових словах висловив свою позицію: «Всі люди обожнюють одного і того ж Бога, і всякому свобода любити Його як завгодно. Благодіяння ж Божі, що однаково на всіх проливаються, змушують кожного з них думати, що його віра краще за інших» [5, с. 279-280]. До речі, монголи залишалися непереможними, доки дотримувалися цього вчення. А коли нащадки Чингіз-хана почали приймати хто іслам, а хто буддизм, його найбільша в історії людства суходольна держава одразу ж розсипалася...

Марко Поло свідчить про хана Кубілая як про релігійного індіферентиста, глибоко віруючого; він пише: «В день Пасхи, знаючи, що це одне з головних християнських свят, великий хан велів всім християнам з'явитися до нього і принести з собою те святе письмо, в якому міститься Четвероевангеліє; окуривши урочисто ладаном цю книгу, він благоговійно поцілував її; те ж повинні були зробити за його наказом і все тутешні можновладці; це у нього повсякчасний звичай при всякому великому святі у християн, на Різдво та на Пасху. Того ж дотримувався він і в свята сарацинів, іудеїв і язичників; коли запитали його, навіщо він це робить, той відповідав: «С чотири пророка шанованих і обожнюваних чотирма різними племенами світу: християни шанують Ісуса Христа, сарацини Мухаммеда, іудеї — Мойсея, а у язичників найвищий Бог Согоном-бар-кан, я ж почитаю всіх чотирьох і молю про допомогу собі того, хто справді вище всіх із них» [5, с. 280].

Отже, коли старці-кобзарі молилися Христу, Богородиці і святим, вони були цілком щирі – так само, як і Чингіс-хан і його наступники.

Взагалі-то язичництво у більшості випадків є віротерпимим до інших релігій. Воно є нетерпимим лише до власної заборони. Про це дуже добре написав А. В. Карташев: «Якщо нам (християнам – І. Р.) релігійна істина видається самодостатнім цілим, що у всьому обсязі нам належить і виключає всі інші релігійні форми, то язичник знаходить це ціле лише в сумі всіх земних релігій, кожен з яких він вважає чиеюсь національною часткою. Тому він толерантний – не з визнання за іншим права на свою суб'єктивну істину, а з принципової згоди з іншим в об'єктивній істинності його божества. Пригадаймо римський Пантеон, або – прихильне ставлення монгольських ханів до руської церкви. Тому ж язичництво не знає релігійних воєн, що так характерні для носіїв монотеїстичних релігій. Язичник проте ж захищає своїх богів зі зброєю в руках, але лише як своє національне надбання; він відкидає чужу релігію, але лише як символ поневолення, і якщо особливо повстає проти християнства, то тільки тому, що не може ніяк зрозуміти для себе дивної претензії християнства, як частини, на його думку, загальнолюдської релігійної істини – бути якимось цілим, що виключає все інше; не терпить, як богохульства, заперечення з боку християнства його національних богів» [5, с. 146].

Тобто запорожці (і старці-кобзарі) на початку 17-го століття заступилися за православ'я НЕ через догматичні розбіжності з католицизмом, які їм були, ввічливо кажучи, не цікаві. Наші історики чомусь не акцентують увагу на тому, що до 1632-го року католики складали значну частину Війська Запорізького: «У 1632 році на загальній військовій раді, публічно і урочисто, запорізькі козаки вирішили видалити зі свого середовища всіх католиків ... вони не зробили католикам жодного насильства, навпаки, виділили з військового скарбу частину належного їм добра, але веліли їм негайно залишити межі запорозьких вольностей. Однак католики ... вирішили прийняти православну віру і назавжди залишитися в Запоріжжі» [4, с. 264].

Козаки стали на захист національної релігії, яку влада Речі Посполитої почала безпідставно переслідувати, повстали проти претензій католиків на володіння абсолютною істиною. Повстали так само, як не сприймали спроб турків силою нав'язати завойованим народам іслам. Тому що і з турками та татарами боротьба йшла за землю, і поляки-католики (та ще й за допомогою євреїв) намагалися відібрати у козаків їх землю. Тобто повстали так само, як їхні предки повстали проти спроб Рюриковичів силою нав'язати всьому народу православ'я. При тому для них так само, як і для їхніх предків це поєднувалося із ширим шануванням Христа, Богородиці, апостолів, Біблії тощо. Та з небажанням бачити будь-яких християнських священників у військових походах. Натомість разом з ними у походи ходили сліпі старці-кобзарі.

І ті ж самі старці-кобзарі шанували певні церкви і монастирі як святі місця: «До категорії священних земель належать місця, де проводяться громадські та окружні ініціації, лісові святилища і гаї, де, як вважається, мешкають місцеві духи, традиційні місця племінних і общинних зборів, храмові ділянки і т. п. Багато з них зберігають статус священних земель і при зміні

населенням релігії, оскільки саме на них будуються церкви, монастирі...» [7, с. 212-213]. «Попри тісні зв'язки із церковними братствами, незрячі передусім трималися свого кола, своїх об'єднань. «Всі знали, що це старечий цех, але як духовенство, і так же люде не мали до нас ніякого права. Світло перед іконою завжди горіло цехове», – говорив чуднівський лірник Каленик Костюк» [1, с. 247]. А така негасима лампада перед особливою цеховою іконою надто нагадує негасимий священний вогонь у тому ж святому місці язичницької доби.

І Григорій Савович Сковорода, що був надзвичайно близьким духовно до українських кобзарів, мав рівно ту ж саму філософсько-язичницьку віру у Єдиного Бога, «віру Чингіс-хана». У своїй роботі «Кольцо» [8] він прямо каже про це: «Начало во всех системах мірских умозрится и всю тлень, как одежду свою, носит; оно есть мір первородный. Взглянем теперь на всемірный мір сей, как на увеселительный дом вечнаго, как на прекрасный рай из безщетных вертоградов, будто венец из веночков, или машинище, из машинок составленный. А я вижу в нем единое начало, так как един центр и един умный ціркул во множестве их. Но когда сіе начало и сей центр есть везде, а окружія его нигде нет. ... Прозревший сквозь мрак сіе начало назывался у еврей пророком, назывался и священником, то есть святое видящим и показующим, а чрез то людским освятителем. Инде такіе назывались маги, или волхвы, инде халдеи, гимнософисты; у еллин – ієреи, софи, философи, ієрофанты и протчая. Определенные ж в сію науку увольнялись всех житейских дел. Сіе значило посвятиться Богу. Тогда они в натуре и в книгах вольно искали начала».

Українська Вікіпедія продовжує тиражувати нісенітницю про світогляд і філософію Сковороди: «Вихований у душі філософічно-релігійного навчання, Сковорода повставав проти мертвої церковної схоластики та духового гноблення московського «православ'я», спираючись у своїй філософії на Біблію». Як само він «спирался» на Біблію, можна визначити з його твору «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis, сиречь Икона Алкiviадская [Израилскій Змій] [9]: «Верно слово, что царь и судія израилскій, а христiанскій бог есть Бiблiа. Но сей бог наш первее на еврейскій, потом на христiанскій род безчисленныя и ужасныя навел суеверiй наводненiя. ...Сей седмиглавный дракон (Бiблiа), вод горких хлябы изблевая, весь свой шар земный покрыл суеверiем. Оно не иное что есть, как безразумное, но будто Богом осуществованное и защищаемое разумение. ...Нет вреднее, как тое, что сооружено к главному добру, а зделалось растленным. И нет смертоноснее для общества язвы, как суеверiе. ... Оно възьярило премилосердную утробу Тита, загладило Иерусалим, разорило Царьград, обезобразило братнею кровію парижскія улицы [засудженнiя ворожнечi між євреями та язичниками та між католиками і протестантами! – І. Р.], сына на отца вооружило. ...Да и впрямь суевер скорбит, если кто на полдень, а не на восток с ним молится [засудженнiя ворожнечi між мусульманами та іншими східними релігіями! – І. Р.]. Иной сердит, что погружают, другой бесится, что обливают крещаемого. Иной кленет квас, другой оприсноки [пряме знущання щодо розбіжностей між

православними і католиками! – І. Р.]... Но кто сочтет всю суеверных голов паучину? Будьто Бог — варвар, чтоб за мелочь враждовать. Во всех же сих вздорах бегут к покровительнице своей біблїи, а она со строптивыми развращается. Біблїя есть ложь». — Нічого собі «опора на Біблїю»!

Але ж Сковорода далі чітко роз'яснює власну позицію: «...Во всех сих лживых терминах, или пределах, таится и является, лежит и востает пресветлая истина... Как солнечный блеск по верху вод, а воды сверх голубаго озера... Презирающій сокровенную во лжи біблїйной истину подался к стороне безбожников, а гоняй ветры и насыщаяся лжею есть суевер, ползущій и грязь со зміем ядущій. Тот нагл и недогадлив, а сей глуп и гнусен. ... Всякая мысль подло, как змій по земле ползет. Но есть в ней око голубицы, взирающія выше потопных вод на прекрасную ипостась истины. Словом, вся сія дрянь дышет богом и вечностью, и дух божїй носится над всею сею лжею и лжею. Божественные миста гоги, или тайноводители, приписывают начало единственно точію Богу. Да оно и есть так точно, естли осмотреться».

Подібна релігійно-філософська позиція наших славних предків – запорожців, кобзарів, великого Сковороди – є надзвичайно актуальною і в сучасну добу постмодерна.

Список джерел

1. Черемський К. П. Шлях звичаю. Харків : Глас, 2002. 444 с.
2. Кушпет Володимир. Старцівство: мандрівні старці-музиканти в Україні (XIX- поч. XX ст.) : Наукове видання. Київ : Темпора, 2007. 592 с.
3. Мартинович П. Д. Українські записи: Українські записи Порфірія Мартиновича, друкована фольклорно-етнографічна спадщина, вибране листування, мартиновичезнавчі студії, вибрана мистецька спадщина, біографічні матеріали / Під ред. О. О. Савчука; передм. О. Ю. Бріциної. Харків : Видавець Савчук О. О., 2012. 534 с.; 128 іл.
4. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків у трьох томах. Т. 1. К. : Наукова думка. 592 с.
5. Карташев А. В. Очерки по истории Русской церкви. Т. 1. Репринтное воспроизведение. УМКА-PRESS, Париж, 1959. М. : Наука, 1991. 704 с.
6. Котляр М. Ф., Гломозда К. Ю. та ін. Запровадження християнства на Русі: Історичні нариси / Під ред. Ю. Ю. Кондуфора. К. : Наукова думка, 1988. 256 с.
7. Кобищанов Ю. М. Сакрализация земли, воды, скота. *Традиционные и синкретические религии Африки*. Под ред. Ан. А. Громыко и др М. : Наука, Главная редакция восточной литературы, 1986. С. 211–218.
8. Сковорода Г. С. Кольцо. *Повне зібрання творів* : У 2-х т. К., 1973. Т. 1. С. 357-410. URL: <http://litopys.org.ua/skovoroda/skov115.htm>.
9. Сковорода Г. С. Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis, сирѣчь Икона Алківїадская [Израилскїй Змїй]. *Повне зібрання творів* : У 2-х т. К., 1973. Т. 2. С. 6-31. URL: <http://litopys.org.ua/skovoroda/skov201.htm#page6>.